

Adelsreaktion og politisk satire under den tidlige enevælde

Af John T. Lauridsen

Frataget sin enerådende privilegerede magtstilling med statskuppet i 1660, havde adelen i tiårene derefter kun få muligheder for under et enevældigt diktatur med våbenmonopol og altomfattende censur at manifestere nogen utilfredshed eller modstand mod den ændrede tingen-nes tilstand. Enhver opposition måtte udfolde sig inden for meget snævre rammer, hvis ikke statsmagtens knusende hånd skulle ramme den, der ytrede kritik eller fornærmede den af guds nåde udvalgte kongelige familie. Det kom en række selvbevidste såvel borgerlige¹ som adelige undersætter hurtigt til at føle. For adelens vedkommende statueredes der helt i tidens retspraksis' ånd skræmmende eksempler på, hvordan det kunne gå dem, der var letsindige i omtalen af enevælden og den kongelige familie, ved domfældelserne af Kaj Lykke og Oluf Rosenkrantz.

Kaj Lykke havde 1656 været så letsindig i et brev til en elskerinde at skrive, at dronningen lå i med sine lakajer, hvilket senere kom den enevældige konge for øre med det resultat, at Lykke dømtes fra både liv og gods. Da den dømte havde absenteret sig opførtes i stedet i september 1661 et rent skuespil på Københavns slotsplads, hvor en legemsstor dukke i Lykkes fravær »henrettedes«. Sært er det ikke, at Lykkes skæbne vakte »stor forfærdelse i gemytterne« hos adelen. Lykkes henrettelse in absentia var den første af sin slags under enevælden, og skuespillet skulle klart over for adelen og andre demonstrere, at der var meget snævre grænser for, hvad selv de rigeste adelsmænd – til hvilken gruppe Lykke havde hørt – kunne tillade sig.²

Oluf Rosenkrantzs forseelse mod enevælden var af en mere politisk karakter. Han vovede i skrift efter skrift at tage adelen i forsvar over for de angreb og insinuationer, den blev udsat for fra det nye regimes side. Første gang var det i et anonymt skrift i 1663, hvis indhold af kredse ved hoffet takseredes til at være af en sådan karakter, at skriftet burde brændes af bøddelen. Dertil kom det ikke, men muligvis har man på rette sted kunnet gætte, hvem den anonyme forfatter var, for Rosenkrantz fik ikke noget embede. Han havde ellers kvalifikationer-

ne dertil. Et muligt eksempel på et enevældigt berufsverbot, som selvfølgelig blev praktiseret for at dæmpe oppositionslysten.

Da Rosenkrantz i en længere årrække ikke offentligt havde givet udtryk for den adelige reaktions synspunkter, fik han omsider under den nye konge, Christian V, både embede og titel. Fremkomsten af to bøger med nye angreb på adelen blev ham alligevel for meget. 1681 udsendte han i Lübeck et modskrift med et forsvar for adelen, og det skete i hans eget navn. Tilskyndet til det sidste var han blevet ved, at der var bidraget ham det indtryk, at han kunne gøre det uden at frygte kongens unåde. Her forregnede han sig. Det var for hård kost for magthaverne at skulle sluge angrebene på det udanske hofslæng og dets rænker og på de indvandrede tyskeres utaknemmelighed, valgriget som den oprindelige tilstand m.m. Det hjalp ikke, at modskriftet havde karakter af et lærd værk. Forsælsen takseredes til tab af alle titler, embeder og hele formuen.³

Dette var ydertilfælde, adelsreaktionen manifesterede sig i reglen langt mere indirekte, men alligevel på en sådan måde, at kongemagten ikke kunne være i tvivl om meningen. Da dokumentet om arvehyldingen af Frederik III blev rundsendt i riget i 1661, var det således et påfaldende stort antal adelige underskrifter, der under det ene og det andet påskud manglede.⁴ At den egentlige årsag var politisk, kunne der ikke for selv den sløveste hofjunker være tvivl om. Til udenlandske diplomater gav danske adelige deres utilfredshed med enevælden mere frit løb, nogle enkelte var som Corfitz Ulfeldt villige til at gå i forbund med udenlandske magter for at få enevælden omstyrtet, men flertallet af de oppositionelle adelige lod det blive ved en kritik i sluttede kredse. Som den franske diplomat Terlon sagde om adelen, den talte mere, end den var at frygte. Økonomisk var adelen i tilbagegang og som officerer til hær og flåde blev den i realiteten så godt som ikke længere antaget.⁵ Statens magtmidler hvilede sikkert i den enevældige konges hånd. Når der derfor blev fortalt om forræderiske planer og konspirationer mod kongen, som f.eks. i 1668,⁶ tjente det mere som en retfærdiggørelse af regimets stramme greb om magten, end det rummede en reel trussel.

Tværtimod var det kongemagten, der havde alle kortene på hånden og kunne spille offensivt ud over for adelen, ikke kun når det gjaldt antagelsen af de pålidelige og loyale ved embedsbesættelser, men også ved at angribe adelens standsbevidsthed og hidtidige sociale status. Bortset fra statskuppet i 1660 var der næppe noget, der kunne vække

den slagne adels vrede og modvilje mere end oprettelsen af de nye rangklasser af grever og friherrer med særlige privilegier i 1671.⁷ Med Griffenfeldts ord var det med de nye rangklasser hensigten »at dele adelen«,⁸ nemlig mellem dem, der antog de nye titler, indgik i kredsen af den nye loyale hofadel, og de andre. Splittelsen lykkedes i første omgang for så vidt kun delvist, som et mindretal af de gamle adelige familier, der havde midler dertil, lod sig optage i den nye herrestand; heller ikke alle i øvrigt kongen loyale adelige embedsmænd antog en af de nye titler, nogle afslog åbent.⁹ Her trådtes adelsstanden for nær selv for nogle af dem, der aktivt havde deltaget i det nye styre. Paradoksalt nok var den ovennævnte Oluf Rosenkrantz en af de få og tilmed oppositionelle adelige blandt de gamle familier, der antog den nye rang. Hans politiske indstilling havde ikke kunnet modstå presset fra hustruen Birgitte Krabbes stærkt udviklede honette ambition.

På bare lidt længere sigt opnåede kongemagten det med det nye rangsystem tilsigtede, at splitte adelen, at lægge en daglig gift ud for forholdet mellem den gamle adel og den nye adel af adelig eller borgerlig herkomst, der antog de nye titler. Hvor giftigt, ja hadsk dette forhold i nogle hoveder kunne udvikle sig, har vi et enestående eksempel på i den såkaldte »Grevens og friherrens Komædie«,¹⁰ der er skrevet mindre end ti år efter de nye privilegiers udstedelse engang i 1670'ernes slutning.¹¹ Komædien blev aldrig trykt og kan aldrig have været beregnet for hverken opførelse eller trykning. Det var et håndskrevet læsestykke, der var beregnet på i afskrift at gå fra hånd til hånd og øve sin indflydelse i de oppositionelle og andre kredse, der ikke på anden måde kunne udtrykke eller få afløb for deres meninger. Den dramatiske form blev antaget for at stykkets hovedpersoner kunne udlevere sig selv til satiren, latteren og hånen, men stykkets karakter var i bund og grund politisk. Det skal der ikke tages fejl af, og det gjorde stykkets forfatter eller forfattere heller ikke selv, for han/de foretrak at forblive anonyme. I kraft af den kritik komædien rettede mod privilegiesystemet af 1671, ville det aldrig kunne gå gennem censuren, ja de udtrykte holdninger var direkte farlige for forfatteren, om han havde givet sig til kende.

Den mest udbredte antagelse er, at komædiens anonyme forfatter er Mogens Skeel (1650-94), der også på anden måde har vist skønlitterære tilbøjeligheder; men afgjort er det ikke, og senest er det i 1978 – efter min mening lidet overbevisende – blevet anfægtet af Erik Sønderholm.¹² Uden i øvrigt at ville gå nærmere ind i diskussionen af, hvem

der er stykkets ophavsmand, denne artikels sigte er et andet, vil jeg påpege et forhold, der kan tale for Mogens Skcel som forfatter til stykket, og som pudsig nok fandtes betænkeligt af en af stykkets udgivere, Sophus Birket Smith, og talende imod Skeel som pennefører.¹³ Det er det forhold, at Skeel i 1679 giftede sig med en af baronesserne efter det nye rangsystem, Helle Helene Rosenkrantz. Hvordan kunne Skeel på *en* gang være en ædende ond kritiker af grevernes og friherrer-nes titler og rang og selv gifte sig med en datter af en af dem, oven i købet med en af dem fra den gamle adel, som var faldet for fristelsen til den nye rang? Spørgsmålet besvarer Birket Smith ikke, men det er måske ikke så betænkelig en sag endda. Baronessens far var nemlig den allerede to gange nævnte Oluf Rosenkrantz, der nok havde ladet sig baronisere, men ikke desto mindre fortsat var en levende forsvarer af og fortaler for den gamle adel over for både de nye adelige og enevælden. Hvad er mere oplagt, end at Skeel har ladet sig inspirere af på én gang svigerfaderens oppositionelle holdninger og hans ægteskab med Birgitte Krabbe, hvis ambitioner om titel og rang pressede ham til at lade sig baronisere? Skeel har haft rig lejlighed til at lære disse forhold at kende ved omgang med familien Rosenkrantz, da han blev forlovet med Helle Helene i 1675,¹⁴ før komedien er blevet forfattet. Tilmed har svigerfaderen måske bidraget med noget af det stof til komedien, som Skeel nødvendigvis måtte have på anden hånd, da han selv var for ung til at have samtidigt kendskab til det.¹⁵

Stykkets forfatters identitet er for så vidt her underordnet, som »Grevens og friherrens Komædie« under alle omstændigheder er et åbenbart udslag af strømninger i den reaktionære adel. Den mulighed, at stykkets ophavsmand skulle være borgerlig, anser jeg for ganske minimal. Dertil er den nedladende og foragtende holdning over for personer af borgerlig herkomst, der gennemsyrrer stykket, alt for kraftig.¹⁶ Det er nogle af de reaktionære adelige strømninger, der optræder i komedien, der her skal ses nærmere på.

De hidtidige undersøgelser og udpræget den seneste af Erik Sønderholm har næsten alle samlet opmærksomheden omkring komediens kritik af det nye rangsystem og baggrunden herfor, foruden diskussionen af forfatterens identitet. Jeg har valgt at forskyde focus til et hidtil knapt berørt eller i værste fald noget misforstået element i komedien: Fremstillingen af komediens hovedoffer eller hovedskurk, baron Klingensbeutel med familie, og ikke mindst den anonyme forfatters baggrund for og hensigt med denne karakteristik.

Indledningsvis skal jeg med Birket Smith henlede opmærksomheden på »Grevens og friherrens Komædie«s nære slægtskab med den samtidige nyere franske komædie, som stykkets forfatter må have været bekendt med. Et karakteristikon ved tidens nyere franske komædie var, at indholdet, det anvendte stof, var hentet umiddelbart ud af det omgivende samfund. Sådant mener Birket Smith også, at det forholder sig med »Grevens og friherrens Komædie«,¹⁷ hvilket jeg kun kan tilslutte mig. Oprettelsen af de nye rangklasser 1671 er så klart et af de omgivende samfundsforhold, der har sat forfatteren igang, og flere vil blive fremdraget i det følgende, specielt hvad angår figuren baron Klingenbeutel.

Denne figur Klingenbeutel, der optræder som stykkets kærling, er han blot »die Halluzination eines von Hass verzehrten Menschen«, som Erik Sønnerholm mener,¹⁸ eller var han at finde lyslevende i 1670'ernes København? For sin meget klare afvisning af, at en virkelig person har tjent som forbillede for baron Klingenbeutel gennemgår Sønnerholm en række af de personer, der havde de nødvendige karakteristika: Adlede borgerlige, der var kommet frem ved bedragerier over for staten. To kommer i betragtning: Henrik Müller og Poul Klingenberg og begges kandidatur afvises: »Diese bürgerlichen Kaufleute waren, soweit wir das heute erkennen können, tüchtig, energisch, effektiv und vermutlich auch hart, vielleicht sogar brutal, aber Betrüger waren sie nicht; im Gegenteil. Die Mustergültigkeit seiner Rechenschaftslegung rettete z. B. Henrich Müller immer wieder im politischen Machtkampf, während die beiden Spitzenfiguren des Adels, Ulfeld und Sehested, wegen ihrer Unordnung und vermutlichen Betrugs bei Lieferungen an den Staat zu Fall kamen«. Dette opsigtsvækkende synspunkt fører ham til følgende slutning: »Die Darstellung im Stück scheint demnach so gut wie keinen realen Hintergrund zu haben, sie ist dem monomanen Hass des Autors entsprungen, der wiederum dadurch bedingt ist, dass dergleichen hätte vorkommen können«.¹⁹

Grundlaget for denne slutning er mere end tyndt, og i bedste fald er der tale om en meget overfladisk læsning af den litteratur, der henvises til i fodnoterne – Johan Jørgensens arbejder og Dansk biografisk leksikons anden udgave. Ikke mindst i Johan Jørgensens arbejder ville Sønnerholm have kunnet overbevise sig om, at det var så som så med det »mønstergyldige« i Müllers og Klingenbergs regnskabsaflæggelse, hvis man da ikke tager det i den helt tekniske forstand, at regnskaberne for det meste formelt var i orden og dog heller ikke altid: Væsentlige

bilag kunne mangle, så det ikke var til at afgøre, om en påstået statsleverance faktisk var foretaget. Heller ikke holder det, at Müller (og Klingenberg som repræsentant for Marselis-konsortiet) overlevede den politiske magtkamp gang på gang på grund af den rene uskyld, mens alene Ulfeldt og Sehested var bedragerne og de skyldige. Müller var rent faktisk i fængsel i en periode omkring Ulfeldts fald for sin andel i svindelen med statsleverancer, der var nemlig to parter – nogle af statsadministrationens topfolk og storleverandørerne – om bedragerierne, og det kan dokumenteres, at de begunstigede storleverandører fik i det mindste flere hundrede tusinde rdl. i ekstraprofit.²⁰ Det var af en helt anden grund, at magthaverne kom på bedre tanker med hensyn til de bedrageriske leverandører og slap Henrik Müller ud af fængslet så hurtigt igen: Der var fortsat og mere end nogen sinde brug for deres kredit og administrative indsigt. Derfor overlevede de gentagne politiske magtkampe.

Helt så hallucineret og forblindet af had, som Sønnerholm har villet gøre den anonyme forfatter, har han ikke været. Tværtimod var der i høj grad en reel historisk baggrund for de beskyldninger, som i stykket rettes mod den nobilerede borgerlige opkomling, der bl.a. havde betjent sig af bedragerier. Når Sønnerholm yderligere udtaler en vis forsigtighed med hensyn til, om de borgerlige købmænd var hårde i deres fremfærd, ja måske endda brutale, kan den forsigtighed fejles til side allerede på grundlag af den foreliggende forskning: De var hårde, de var brutale og i en vis periode bedragerer tilmed.

Når dette er fastslået, vil det nok være et nyt forsøg værd nærmere at kaste lys over Klingenberg-figures mulige forbillede i den tidlige enevældes København. Hvad er mere nærliggende end først at forsøge ud fra den oplagte navnelighed mellem Klingenberg og Klingenberg? I komedien er baron Klingenberg en giftefærdig ung mand. Var der i slutningen af 1670'erne en giftefærdig ung baron Klingenberg i København? Ja, det var der faktisk: Poul Klingenberg den yngre, født 1659, var endnu ugift i den periode, men havde den alder, hvor man begyndte at se sig om efter en passende brud. Hans far var købmand og statsleverandør, generalpostmester, fhv. admiralitetsråd, accessor m.m. Poul Klingenberg (1615-90), hvis karriere nærmere skal sammenlignes med den levnedstegning, som den unge baron Klingenberg så relativt udførligt giver af sin far i komediens 4. akt, scene 2. Forud skal det understreges, at sammenligningen vil rumme et element af tolkning fra min side, men at tolkningen mest vil være i detaljerne, hovedlinjen er klart dokumenterbar.²¹

Forholdet mellem fiktion og virkelighed i
»Grevens og friherrens komedie«

Fiktion	Virkelighed
brudgommen baron Klingenbeutel hans far tater	baron Poul Klingenberg d.y. (1659-1723) Poul Klingenberg d.æ. (1615-90) købmandskonsortiet Marselis og Berns
springe gennem tøndebånd, lyde som fugle (gøgleri) foged husbond stor herregård krigen ankom godsudlæg efter krigen baronens far nobiliteret baronen begiver sig til hove sidste krig krigskommissarie amt	handel, købmandsskab rigshofmester Corfitz Ulfeldt Christian IV – Frederik III Danmark 1657 1661-64 1669 ? 1675-79 ? ?

Listen over de mulige forbilleder for de fiktive forhold og personer i komedien kunne let forøges, f.eks. med spekulationer over, hvem bruden, hendes forældre og hendes kæreste er, men det vil jeg afstå fra her. I stedet har jeg markeret en række i komedien nævnte forhold med ?, da det ikke har været muligt at eftervise deres virkelige pendant.

Baron Klingenbeutel fortæller, at hans far blev opdraget blandt tater. Denne i stykket ondsindede påstand skal understrege, at Klingenbeutel havde den dårligst tænkelige og uærlige baggrund. Taterne var bortset fra natmænd, rakkere o.lign. den tids mest ildesete samfundsgruppe. Poul Klingenberg d.æ. var af borgerlig herkomst, født og opvokset i Hamborg. De »kunster«, som Poul Klingenberg lærte, var heller ikke at springe igennem en tøndegjord og at efterligne alle slags dyr med munden som den unge baron Klingenbeutel's far; nej, han oplærtes i handelens og beregningens kunst hos købmændene Gabriel Marselis og Albert Baltser Berns i Hamborg. Hermed være det klart, hvordan stykkets forfatter ser på en borgerlig håndtering som handel og købmandsskab: Det er at sammenligne med gøgl og tøjeri. Og det

var netop disse kunster, der i komedien fik en foged til at kaste sine øjne på Klingenbeutel d.æ. og tage ham til sig på en stor herregård. Denne »foged« har rimeligvis været Corfitz Ulfeldt, som Poul Klingenberg d.æ. stod i nær forbindelse med gennem Marselis-konsortiet. Dermed passer også hele den følgende fremstilling af forløbet i stykket: Fogeden udlærer Klingenbeutel i småtyverier og han bliver så god dertil, at hvad fogeden stjal fra husbonden (= Christian IV), stjal Klingenbeutel fra fogeden. Stykkets indirekte fremstilling af forholdet mellem statsleverandørerne og Ulfeldt er for så vidt korrekt, som det var Ulfeldt, der som den første praktiserede systemet med »begunstigede« leverandører, men om det direkte var ham, der oplærte dem til tyveri er mere tvivlsomt og underordnet.

Hvordan kunne nu alt dette gå for sig? Komedien har en forklaring parat: fogedens husbond (= Christian IV) gav ikke meget agt på fogedens dont, så han havde ret så frit spillerum, hvilket passer fint med Ulfeldts selvstændige stilling og dispositioner over for Christian IV i 1640'erne, hvor besvigelserne med statsleverancerne fandt sted.

Da fogeden opdager, at han bliver bestjålet, vil han straks af med Klingenbeutel, men så let går det ikke, for Klingenbeutel fortæller herremanden alt om fogedens »stykker« (i.e. tyverier, numre), hvorved Klingenbeutel opnår at blive sat i fogedens sted. Dette kommenteres snertende i stykket, at hvor herremanden kom af med fanden, fik han hans oldemor i stedet!

Dette er på flere måder en præcis beskrivelse af, hvad der blev resultatet af Ulfeldts fald omkring 1650; blot var der ikke tale om, at de af ham begunstigede leverandører talte ud til kongen om bedragerierne eller Ulfeldts aktivitet. Havde det været tilfældet, kunne det have været brugt i anklagerne mod Ulfeldt, og det skete ikke. Hvad der er hovedpointen i stykket, at herremanden fik fandens oldemor i stedet for fanden selv, stemmer derimod på det smukkeste: Mens Ulfeldt mistede al magt og indflydelse, mistede de bedrageriske leverandører, der havde samarbejdet med ham, intet. Der blev heller ikke tale om tilbagebetaling af den modtagne »overprofit«, tværtimod øgedes deres indflydelse, og skal der køres hårdt på parallellen kan det tilføjes, at nok blev Poul Klingenberg ikke formelt indsat som f.eks. rigshofmester efter Ulfeldt, men efterhånden opnåede han alligevel nogle af administratiønsens allerhøjeste poster, bl.a. blev han 1654 admiralitetsråd med indflydelse på indkøbene til flåden. Det var noget, Ulfeldt tidligere havde taget sig af.

At herremanden på den måde tog en tyv af ringe herkomst i sin tjeneste, kunne kun føre til en ting: Ruin, og det på kort tid. Det klarede herremanden sig kun ud af ved at låne penge af Klingenberg, de penge, som Klingenberg havde stjålet fra ham selv, idet Klingenberg sørgede for ikke at lide tab. Det gik til på den måde, at Klingenberg vidste, at husbond måtte gøre opbud, d.v.s. overlade jordegods som betaling til kreditorerne. Da havde Klingenberg orienteret sine »interesserede«, der gjorde krav på husbond, som måtte stille dem tilfreds for at klare sig.

Frederik III's finansielle situation var meget dårlig lige fra tronbestigelsen og forværredes i 1650'erne, store summer blev lånt af statsleverandørerne i rede penge eller i form af varer. 1650-51 var det nødvendigt at udlægge en del af krongodset som betaling til kreditorerne, bl.a. Marselis-konsortiet, hvorigennem Klingenberg 1654 kom i besiddelse af det tidligere krongods Bustrup og Lund på Mors. Marselis-konsortiet har helt oplagt været Klingebergs »interesserede«, som pressede på over for kronen med deres krav.

Herefter lader komediens forfatter Klingenberg d.æ. begynde at optræde som købmand, der undertiden vandt noget ved forskellige smågreb, men ikke så meget. Først svenskkrigene gav den store profit ved salg af proviant til flåden og soldaterne. Det lykkedes ham at sælge fordærvet proviant dyrt og at få givet andre skylden derfor p.g.a. dårligt opsyn. Efter krigen måtte han som betaling have det bedste gods i riget med rente og rentes rente. Dermed var han en holden mand, og noget derefter blev han adlet ved en »skjænkads«.

Også for denne fase er parallellen mellem Klingebergs og Klingebergs løbebane slående: Poul Klingebergs forretninger med kronen i 1650'erne havde som for de øvrige storleverandørers vedkommende været stagnerende indtil starten af krigen mod Sverige i 1657. Da vendte billedet, og Klingenberg var som repræsentant for Marselis-konsortiet specielt med til at sørge for provianteringen af den danske hær og flåde. En enkelt kontrakt, hvor Henrik Müller også medvirkede, drejede sig om forsyningen af hele den danske hær for et halvt år. Om priserne i denne kontrakt bemærkede de adelige, der forhandlede på statens vegne, at priserne rigtignok var højt opskrevne.²² Krigssituationen gav storkøbmændene muligheder for at gøre ekstra gode forretninger. Som de øvrige storleverandører modtog Klingenberg i årene 1661-64 et omfattende krongodskompleks som betaling for sine tilgodehavender og adledes »noget derefter« i 1669.

Dette er ligetil. Mere interessant er det, at da komediens forfatter omsider åbent omtaler Klingebenutels forbindelse til kronen og staten i kraft af hans stilling som leverandør, sker det uden, at kongens person på nogen måde direkte eller indirekte omtales. Kun Klingebenutels svindel og opskruede priser trækkes frem, derimod ikke, at der kunne være dadelværdige forhold hos kongemagten, når noget sådant kunne forekomme. Det overlades helt til læseren at slutte det. Stykkets forfatter søger hermed at undgå, at han lastes for nogen form for majestætsfornærmelse. Af samme grund foretrækker han at tale om foged og herremand i afsnittet, hvor det drejer sig om forholdene under Ulfeldts og Christian IV's magtperiode. Her er der tale om så graverende og kritisable ting, at forfatteren foretrækker at tilsløre de reelle forhold, der hentydes til endnu mere, men dog ikke mere end at den vidende læser kan erkende, hvad det drejer sig om. Når forfatteren udviser denne forsigtighed for at undgå majestætsfornærmelse behøver det ikke nødvendigvis at betyde, at han har frygtet konsekvenserne i det tilfælde, at hans anonymitet skulle blive afsløret. Da var det i sig selv alvorligt nok, at han havde vovet at lave en grov og kritisk satire over en af den enevældige konges foranstaltninger, rangordningen af 1671. Snarere ser jeg denne tilbageholdenhed som udtryk for en respekt for kongemagten, der trods alt var til stede hos forfatteren, og at netop dette forhold har øget stykkets udbredelsesmuligheder, er der næppe tvivl om. Det var nu engang ikke så slemt at drive satire på en kongelig foranstaltning, hvor offeret var en borgerlig opkomling, som på kongemagten selv. I sidstnævnte tilfælde havde komedien trods alt nok fundet vej til færre slotte og herregårde. Og endnu en ting om forfatteren viser denne tilbageholdenhed med at hænge kongemagten ud: Han har ikke været helt så forblindet af had og hallucinationer under udarbejdelsen af stykket, som Sønderholm gerne vil gøre ham til. Om så havde været, kunne kongemagten være hængt meget mere ud. Det er slet ikke komediens ærinde, men heller ikke, hvor det gælder stykkets centrale tema – kritikken af rangordningen og af de borgerlige opkomlinge, som udnytter den – er der tale om en af had forblindet forfatter. Foranstående gennemgang, der ganske vist bygger på et element af tolkning, viser med al tydelighed, at forfatteren har haft et nøje kendskab til forholdet mellem statsmagten og storkøbmandene fra 1640'erne og fremefter. Han laver en satire derover, pakker lidt ind, men mange steder bliver det til en ren gengivelse af reelle forhold, der i sig selv var groteske og kritisable nok til, at et ekstra satirisk element for forfatteren bliver unødvendigt.

Hadet og raseriet kommer først op i forfatteren, når han må konstatere, at personer som Klingenbeutel med hans borgerlige baggrund og svindleriske løbebane kan nå rang og sæde før gode adelsmænd. Det udløser al hans harme, det er skændigt, hvorimod den adelsmand, i stykket grev Skovsgaard, der har antaget den nye titel, kun er til grin og i komediens slutning bliver klogere. Det er standsrelationerne før 1660, den anonyme forfatter med al sin kraft slås for.

Nu kunne man måske tro, at den anonyme forfatter kunne nøjes med at lade sin bidende satire gå ud over de borgerlige opkomlinge af første generation. Den unge baron Klingenbeutel havde ikke andel i faderens bedragerier og havde ikke fået en borgerlig opdragelse. Det er imidlertid ikke formildende omstændigheder, for allerede i den unge Klingenbeutels fremstilling af sin fars livsforløb, lader forfatteren ham udlevere sig selv: Dels tager Klingenbeutel ikke afstand fra sin fars gerninger, tværtimod omtaler sønnen med stolthed faderens snuhed og kunster, dels vil han i sin fremstilling af sig selv ikke stå tilbage for faderen, men beretter om, hvordan han sleskede sig ind ved hoffet og opførte sig som en vejrhane, indtil han under sidste krig (d.v.s. fra 1675) blev krigskommissær og så sin chance for at lave bedrageri.²³ Selv anser han det kun for klogskab. Forfatterens budskab er med andre ord klart, at sønnen er som faderen. De deler værdier og er fortsat nogle beregnende kæltringe. Derfor er det også en skændsel, at sønnen er baron og kan få sæde endda foran ansætte gamle adelige familier. Den sociale orden er helt af lave.

Det vil være rimeligt at stille spørgsmålet, hvorfor komediens forfatter vælger at sætte et så ædende ondt og ærerørende satirisk angreb ind lige på familien Klingenberg. Hertil kan være flere grunde: For det første den meget ligefremme og oplagte mulighed, som navnet Klingenberg gav. Ved at kalde stykkets borgerlige opkomling for Klingenbeutel opnåedes på en gang det, at ingen kunne være i tvivl om, hvem der hentydedes til allerede på grund af navnet; og der fremkom som et ekstra raffinement et ordspil (Beutel = pung, pose) ledende tanken hen på *klingende* mønt, der mere end antydede, hvad det hele drejede sig om for den familie: De penge, hvormed de mente at kunne købe sig alt, også rang og stand. Af de øvrige endnu levende af statens borgerlige storkreditorer, der var blevet godsejere og adlede, var i 1670'ernes anden halvdel kun Henrik Müller tilbage. Kun han havde som Klingenberg været med helt fra tiden under Ulfeldts finansstyrelse i 1640'erne, men hans navn rummede ikke de samme muligheder for et ordspil som

Klingenbergs. Det kan have været en medvirkende grund til, at Klingenberg blev valgt som hovedskurk i komedien, men hovedårsagen ligger nok andetsteds.

Stykkets forfatter har ikke valgt sin skurkefigur i flæng. Bevidst har han valgt en person ud med en løbebane som statsleverandør helt tilbage til Ulfeldts dage for at kunne få bedragerierne fra dengang med, en person der senere var blevet adlet og nok så væsentligt: Som stadig i 1670'erne var særdeles magtfuld, ja vel blandt den snes af enevældens administratorer, der havde mest indflydelse og kongens fortrolighed.

Poul Klingenberg havde med Marselis-konsortiet overlevet Ulfeldts fald. Senere knyttede han nær forbindelse til den under Frederik III magtfulde Christoffer Gabel, nævnes som en af Gabels yndlinge,²⁴ men undgår at blive fældet med Gabel ved Christian V's tronbestigelse. I tide havde han satset på den nye opkommende stjerne, Peder Schumacher, senere Griffenfeld, men var nær røget ud i kulden med ham i 1676. Rygterne svirrede da om også Klingenbergs forestående fængsling, men det blev ved rygterne.²⁵ Endnu engang svømmede Klingenberg ovenpå, benyttedes fortsat som embedsmand og diplomat.

Komediens forfatter kan derfor tillægges et klart politisk motiv til at sværte den Klingenberg af borgerlig herkomst, der atter og atter formåede at undgå at blive fældet sammen med sine protegéer, ved at minde om hans lange bedrageriske karriere, hvordan han er kommet til velstand og adelsskab og hans kæltringekarakter, egenskaber der genfindes hos sønnen. Hvor optaget forfatteren er af at få Klingenberg sværte til fremgår også af selve stykkets komposition: Første halvdel er letløbende med hurtige og korte dialoger og monologer, mens sidste del er langt tungere, og der indsættes en lang og særdeles detaljeret monolog – komediens længste – hvor den unge baron Klingerbeutel fortæller om faderens og sit eget liv. Hvorfor dette brud på kompositionen og den undtagelsesvis store mængde detaljer, hvis ikke netop for at ramme Klingenberg-familien og det, den står for?

Nok hånes de adelige i komedien, der lod sig ophøje som grever og baroner, men hovedadressaten for hån, latter og spot afslører selve kompositionen og stofvægtningen som den borgerlige opkomling repræsenteret ved Klingerbeutel/Klingenberg.

Den anonyme forfatter til »Grevens og friherrens Komædie« har næppe forestillet sig, at han med sit stykke skulle kunne fravriste familien Klingenberg dens samfundsmæssige position. Derimod har komedien kunnet udsætte familien Klingenberg for spot, latter og hviskerier

i de kredse, hvor den selv færdedes – det kunne gøre ondt – og så kunne det være, at en og anden familie i den gamle adel tog hånligt afstand fra familien Klingenberg. Dermed kan forfatteren have søgt at opnå et andet mål med sin komedie: at sætte en stopper for familien Klingebergs indgiften i den gamle adel. I komedien er det den unge baron Klingebenutels agt at blive gift ind i en gammel adelsfamilie, nu grevelig, hvilket mislykkes, da han må ile til sine godser for at hindre, at fiskalen konfiskerer dem. Den udkårne jomfru får herved tid og lejlighed til at gifte sig med sin elskede, selvfølkelig en junker af den gamle adel. Da baron Klingebenutel viser sig igen efter at have opdaget, at han er blevet narret bort, er jomfruens far, den ældre adelsmand, blevet klogere og byder kun nogle bemærkninger og et farvel, der fortæller, at dette var den rette og lykkelige løsning: Godt at de elskende fik hinanden og at det hindredes, at det kom til ægteskab mellem opkomlingen og en repræsentant for den gamle adel.

I slutningen af 1670'erne omkring komediens affattelsestidspunkt var det ved at være tiden for den unge Poul Klingenberg at overveje et passende ægteskab – måske har den anonyme forfatter haft kendskab til »følere« herom. Det har været en aktuel anledning til at sætte hele komedien sammen: Forfatteren har ikke været spor ubekendt med familie- og slægtsforbindelsernes store betydning, når det drejede sig om etableringen eller konsolideringen af den sociale position på den tid; ej heller Poul Klingenberg d.æ.s målbevidste udnyttelse heraf for at udbygge sin sociale position. Tre af sine søsterbørn havde han på standsmæssig vis fået gift ind i den københavnske overklasse, den ene med Griffenfelds bror, adlet Gyldensparre.²⁶ Spredt i de rette kredse kunne komedien være med til at lægge gift for Klingebergs fortsatte bestræbelser i den retning. Med komediens satire, udleveren og hån, har forfatteren gerne villet gøre familien Klingenberg og med den de øvrige borgerlige opkomlinge uantagelige som familieforbindelse i den gamle adel.

Om det lykkedes? I tilfældet Klingenberg er svaret nej. I 1683 giftede Poul Klingenberg d.y. sig med Edel Elisabeth, datter af rigsadmiral Henrik Bielke, en af Poul Klingenberg d.æ.s mangeårige bekendte fra bl.a. arbejdet i Admiralitetskollegiet, hvor de begge havde siddet.²⁷ Bielke var en af de gamle adelsfamilier, hvem den anonyme komedieforfatter havde villet advare, men forgæves. Når det drejede sig om rigdom, magt og position betød en noget betænkelig fortid mindre, og den borgerlige herkomst blev snart af mindre og mindre betydning.

Såvel i tilfældet Klingenberg som i mange andre, opgav den gamle adel sin reservation og indgifte blev mere og mere almindeligt.

Endnu en omstændighed skal med når det overvejes, hvorfor Poul Klingenberg d.æ. og hans familie blev komediens udvalgte syndebukke. Misundelsen over Klingebergs magt og rigdom var én ting, noget andet om Klingenberg i sin personlige gøren og laden gjorde en sådan stads af sin nyvundne stand, at det selv i hans samtid kunne fremkalde andet end misundelsen, at han kunne fremkalde smilet, var ufrivilligt komisk i en overdreven fremstilling af f.eks. synlige beviser for sin høje rang? Led han kort sagt af et særligt ondartet tilfælde af den ikke ukendte rangsyge? Noget sådant er i dag svært påviseligt og meget vil kunne henføres til den løstige sladders overdrev. I sit store hus i Østergade i København, et af byens fornemste strøg, havde Klingenberg ansat tjenestefolk i et antal, der oversteg de fleste omkringboende standspersoners. Tjenestefolkenes antal var en af måderne at demonstrere rigdom og rang på. Tillige havde han en af byens fineste og mest præsentable karosser, der blev benyttet ved modtagelsen af fremmede diplomater. I St. Petri kirke havde han meget omhyggeligt sørget for at købe sig en lukket plads lige under kongens.²⁸ Jo nærmere kongen i forhold til menigheden jo bedre og et synligt tegn på fremtrædende rang og en rig pung. Da Klingenberg i 1660'erne lod sin hustru og sig selv male, benyttedes selvsagt landets bedste maler, Karel van Mander, der ellers mest tog sig af kongelige og adelige personer.²⁹ Disse spredte træk er ikke nok til at fastslå, at Klingenberg har været særlig rangsyg, men vi ser, at han på den anden side heller ikke har været tilbageholdende med at omgive sig med tegnene på den sociale status og indflydelse, han havde opnået. Det har givetvis været mere end tilstrækkeligt for en repræsentant for den reaktionære adel, der ønskede adelsvældet tilbage og de borgerlige holdt ved deres egen stand.

Til belysning af den adelige reaktions karakter, som den udfolder sig i »Grevens og friherrens Komædie«, er det værd at medtage nogle centrale forhold i tiden, som den anonyme skribent helt udelader. Når det kunne lade sig gøre for en person med den sletteste herkomst at erhverve sig rigdom og komme frem i samfundet, fremgår det af komædien, at det skyldes bedrageri, tyveri, andre personers medvirken eller slendrian. Dette er for stykkets forfatter den vej, som opkomlingen følger for at nå rigdom og indflydelse. Den borgerlige købmands virksomhed ringegtes stærkt. Denne kraftige ensidighed i fremstillingen er nødvendig for, at forfatteren med størst mulig effekt kan underbygge

det helt urimelige i det nye rangssystem. Hvad der helt udelades er, at de borgerlige opkomlinge som Poul Klingenberg d.æ. nok havde kunnet betjene sig af hårde forretningsmetoder og i enkelte tilfælde være med til bedrageri, men at de først og fremmest kom frem takket være fremragende administrative og organisatoriske evner. Med disse havde de først etableret sig som storkøbmænd, før kongemagten fandt anvendelse for de samme evner inden for den statsadministration, der – hidtil domineret af adelige – ikke længere på tidssvarende måde løste sine opgaver. Med de borgerlige købmænds og embedsmænds inddragelse i administrationen på ledende poster kom en del af den effektivisering og fornyelse, som havde været så bydende nødvendig, hvis landet fortsat skulle leve op til indre og ydre udfordringer.³⁰ Denne side af sagen er af letforståelige grunde ikke at finde hos den anonyme forfatter, for da havde han ikke haft så meget at have sin satire i. De interesser, han i komediens form varetog, fandtes netop i den samfundsgruppe, der havde spillet fallit i spørgsmålet om løsningen af væsentlige samfundsproblemer, og som derfor var blevet udsat for et kup. Satiren ville da alt for let kunne få en anden retning end tilsigtet.

»Grevens og friherrens Komædie« har i visse især reaktionære adelige kredse kunnet fremkalde latter over den naragtige Klingensbeutel og harme over det rangsystem, der gav sådanne personer titel og stand; men rangsystemet bestod. Figurer som Klingensbeutel blev ved med at have rigdom og indflydelse, og ægteskaber mellem den gamle adel og rige, og i nogle tilfælde adlede borgere, tog til. På den måde skrev den anonyme forfatter forgæves. Adelsvældets dage kom ikke igen, men på et bestemt område må forfatteren have set med stor tilfredshed på udviklingen under Christian V. Det var i spørgsmålet om de bedragerier, som ifølge komædien blev begået af de borgerlige opkomlinge personificeret i baron Klingensbeutel. Dem blev der – for den anonyme forfatter omsider – gjort noget ved. Flere tilløb blev taget til at få en gennemgribende revision i gang af de tidligere stats-leverandørers regnskaber, men først 1676-77 kom den i gang for så at gå i stå på grund af den skånske krig. Først 1680 blev den sat i gang på ny. Forinden var den anonyme komædie blevet affattet, men jeg skal ikke gå så vidt som til at antyde, at der kom gang i revisionsarbejdet igen af den grund. Højest kan den have været en påmindelse om, at der var et arbejde, der burde gennemføres til tops.

Og det blev det. Den adelige reaktion kunne glæde sig over, at en række af de tidligere borgerlige storkreditorer (og nogle adelige) blev

dømt til at tilbagebetale staten store beløb, som man ikke mente tilkom dem. Her var spørgsmålet om for højt opskruede priser et af de forhold, der vurderedes.³¹ På den måde indhentede fortidens synder flere rige og mægtige mænd. Henrik Müller var en af dem. Den i »Grevens og friherrens Komædie« udhængte Poul Klingenberg d.æ. en anden. Kravet om tilbagebetaling af en kæmpesum og andre transaktioner bragte ham brat til total fallit. Sine sidste år spiste han nådsensbrød hos sin søn på godset Højris. Sønnen selv klarede sig videre som en rig mand, da han i tide havde tvunget faderen til at skifte med sig, så han ikke blev revet med i faldet.³² Den snuhed og klogskab, som den unge baron Klingenberg med stolthed roste sig selv af, viste den yngre Poul Klingenberg sig ganske at være i besiddelse af.

Noter

1. E. Holm: *Danmark-Norges indre Historie fra 1660 til 1720*, I, Kbh. 1885, s. 25; J. Jørgensen: *Patriciat og enevælde, Historiske meddelelser om København* 1963-64, passim.
2. Chr. Bruun: *Kay Lykke*, Kbh. 1886.
3. J. A. Fridericia: En litterær protest mod enevælden under Christian V, *Tilskueren* 9, 1892, s. 441-59.
4. A. Fabritius: *Adelen og arvehyldingen 1661, Festskrift til Erik Arup*, Kbh. 1946, s. 187-93.
5. K. Fabricius: *Kongeloven*, Kbh. 1920, s. 193f.; E. Holm op.cit. s. 34f.
6. *Kjøbenhavns Diplomatarium V*, Kbh. 1885, udg. af O. Nielsen, s. 766.
7. Herom bl.a. A. D. Jørgensen: *Peder Schumacher Griffenfeld*, I, Kbh. 1893, s. 388ff.; Birgit Bjerre Jensen: *Christian V's greve- og friherreprivilegier, Arkiv* 2, 1968, s. 89-130; N. G. Bartholdy: *Adelsbegrebet under den ældre enevælde, Historisk tidsskrift* 12. rk. 5, 1971, s. 577-650.
8. E. Holm op.cit. s. 37.
9. A. D. Jørgensen op.cit. s. 391f.
10. Komædien blev første gang trykt af P. F. Suhm i 1793, siden to gange af Soph. Birket Smith 1871 og 1874 og sidst af Jørn Vosmar 1969. Se om udgaverne Erik Sønderholm: *Die Standesumwälzung 1660 im Spiegel von »Grevens og Friherrens Komædie«*, i Dieter Lohmeier (Hg.): *Arte et Mæte*, Neumünster 1978, s. 195.
11. Om dateringen se foruden de forskellige udgaver af komædien J. A. Fridericias og C. O. Bøggild-Andersens biografier af Mogens Skeel i de 3 udgaver af *Dansk biografisk leksikon*.
12. Sønderholm op.cit. s. 210-14.
13. S. Birket Smith: *Studier på det gamle danske Skuespils Område*, I, Kbh. 1883, s. 283.
14. Sønderholm op.cit. s. 211.
15. Hos Erik Sønderholm anses det bl.a. p.g.a. hele Mogens Skeels livshistorie

- for »wenig wahrscheinlich«, at Skeel er forfatteren (Sønderholm op.cit. s. 212).
16. Erik Sønderholm mere end antyder, at den borgerlige satiriker Jacob Worm kan være forfatteren (Sønderholm op.cit. s. 213f). Om Worm se Erik Sønderholm: *Jacob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede*, Kbh. 1971.
 17. Birket Smith: *Studier* op.cit s. 271.
 18. Sønderholm op.cit. 1978, s. 208.
 19. Sst. s. 207f.
 20. H. D. Lind: Underslæb på Bremerholm under Korfitz Ulfeldts finansstyrelse, *Historisk tidsskrift* 6. rk. V, 1894-95, s. 367-410; J. Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det syttende århundredes midte*, Kbh. 1957, s. 40-45, 51-55; J. Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, Kbh. 1966, s. 34-38; J. T. Lauridsen: *Marselis-konsortiet*, Århus 1987, kap. IV.2.
 21. Om familien Klingenberg se Fr. Olsen: *Det danske Postvæsen*, Kbh. 1889, kap. III, *Danmarks Adels Aarbog 1923*, s. 486f. samt min i foregående note nævnte afhandling, der bringer udførlig dokumentation og hvortil der generelt henvises for det følgende.
 22. Jørgensen: *Henrik Müller* op.cit. s. 64-66.
 23. Om den unge Klingengbergs liv vides kun lidt: En kort tid var han 1677 med i diplomaten Just Høegs stab i Nijmegen, hvorfra han tog videre på den for unge adelige obligatoriske udlandsrejse (Gyldenløves lakaj. Optegnelser fra Christian V.s tid af Matthias Skånlund (*Memoirer og breve XVIII*), Kbh. 1912, s. 33). Om han som Klingengbeutel var krigskommissær m. m. er derfor uvist.
 24. P. W. Becker (udg.): *Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III.s Regering*, II, Kbh. 1857, s. 411.
 25. A. D. Jørgensen: *Peder Schumacher Griffenfeld*, II, Kbh. 1894, s. 369f., 382.
 26. Lauridsen op.cit. bilag 3. Det skal bemærkes, at både Henrik Müllers og Gabriel Marselis' sønner i København i 1670'ernes slutning var blevet gift.
 27. *Danmark Adels Aarbog 1923*, s. 487; J. H. Barfod: *Niels Juel. Liv og gerning i den danske søetat*, Århus 1977, s. 108.
 28. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V*, Kbh. 1889, s. 209; Sv. Cedergreen Bech: *Kjøbenhavns historie gennem 800 år*, Kbh. 1967, s. 222f.; *Danmarks kirker I*, Kbh. 1945-58, udg. af Nationalmuseet ved Victor Hermansen m. fl., s. 266.
 29. Povl Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82*, Kbh. 1971, s. 326f., 481.
 30. Jfr. J. T. Lauridsen: Krig, købmænd og kongemagt omkring enevældens indførelse i Danmark, *Den jyske historiker* 31-32, 1985, s. 43-57.
 31. C. S. Christiansen: Den store Revisionskommission og dens Forløbere, *Historisk Tidsskrift* 7. rk. IV, 1902-04, s. 1-120.
 32. Fr. Olsen op.cit. s. 114-23.